УДК 519.8

О. Ю. Червак (Ужгородський нац. ун-т)

НАДКРИТЕРІЇ В ОДНОКРИТЕРІАЛЬНІЙ ОПТИМІЗАЦІЇ

Based on one-criterion problems the article described approaches of definition of advantage orders, unimprovable (optimal) alternative, upper-criterion and sub-criterion. The article also considered examples of upper-criterion and sub-criterion making.

На прикладі однокритеріальної оптимізації даються способи задання порядків віддачі переваги, поняття непокращуваності (оптимальності) альтернатив, надкритеріїв та підкритеріїв, а також приклади побудови надкритеріїв і підкритеріїв критеріїв.

Однією з основних операцій цілеспрямованої діяльності є вибір. Майже кожна складна практична задача вибору є багатокритеріальною. Але, оскільки альтернатива, оптимальна за кожним з багатьох критеріїв, існує дуже рідко, то ці критрерії, як правило, "згортаються" в один єдиний критерій за допомогою тих чи інших умов узгодження. Різні такі умови визначають й різні згортки критеріїв. Отже, вони визначають й різні задачі багатокритеріальної оптимізації.

Дуже часто використовуються скалярні й векторні згортки багатьох критеріїв. Серед скалярних згорток широко розповсюджена лінійна згортка як додатна лінійна комбінація критеріїв, додатні коефіцієнти якої характеризують відносну важливість кожного з них. У цьому випадку багатокритеріальна зажача зводиться до однокритеріальної задачі з скалярною цільовою функцією. Згортка багатьох критеріїв в один векторний критерій може бути одержана і на основі умови попарної різної важливості критеріїв.

Зазначимо, що проблема заміни будь-якої задачі оптимізації (одноокритеріальної чи багатокритеріальної) однією або багатьма простішими задачами оптимізації, такими, щоб їх оптимальні розв'язки були б оптимальними розв'язками і для даної задачі, є також актуальною проблемою.

Метою роботи є розв'язання задач багатокритеріальної оптимізації, в яких критерії порівнюються попарно за важливістю. Для цього, кожна з цих задач формулюється як задача з векторним критрерієм, значення якого відповідно впорядковується, тобто на множині альтернатив визначається відповідний порядок віддачі переваги.

Для впорядкування задач вибору на одній і тій допустимій множині альтернатив введені поняття надкритерію будь-якого критерію; якщо критерій є надкритерієм даного критерію на цій множині, то останній критерій є підкритерієм першого.

Розглянемо задачу максимізації з критерієм c:

$$\max c(x), \quad x \in X. \tag{1}$$

В ній критерій визначається шкалою як множиною оцінок R зі строгим порядком, заданим на ній за допомогою відношення *більше*: альтернатива x *краща* за альтернативу y, якщо і тільки якщо $c(x) > c(y)$, або $c(x) - c(y) > 0$. Якщо $c(x) = c(y)$ або $c(x) - c(y) = 0$, то x і y *рівноцінні* альтернативи.

Множину всіх оптимальних альтернатив цієї задачі позначатимемо через X_* ($X_* \subseteq X$), X – *множина допустимих альтернатив*, або, просто, *допустима* *множина.* Тут і в подальшому, X будемо вважати множиною в просторі R^n. Отже, альтернатива x є вектором $(x_1, x_2, \ldots, x_n)$ з дійсними координатами x_j, $j = 1, 2, \ldots, n$.

Очевидно, задача мінімізації зводиться до задачі максимізації, і навпаки. Тому, в подальшому, розглядатимемо тільки задачу максимізації.

Оскільки впорядкування альтернатив в задачі максимізації є повним впорядкуванням, тобто будь-які дві альтернативи порівняльні в цьому порядку, то оптимальна альтернатива $x_* \in X$ є *негіршою* альтернативою за всі інші допустимі альтернативи, тобто для всіх $x \in X$ виконується нерівність $c(x_*) \geq c(x)$.

Оптимальна оцінка цієї альтернативи $c_* = c(x_*)$ є найкращою оцінкою, тобто для всіх $c \in C = \{c(x) |\, x \in X\}$, $c \neq c_*$, виконується строга нерівність $c_* > c$.

Множину C назвемо множиною допустимих значень функції оцінок c, а $c_* \in C$ – максимумом цієї функції на X.

Якщо задача (1) недопустима, тобто в ній не існує жодної допустимої альтернативи, то вона не має оптимального розв'язку. (Допустиму альтернативу називатимемо також допустимим розв'язком цієї задачі.) Якщо допустима задача (1) (тобто задача з непорожньою допустимою множиною) не має оптимального розв'язку, то або функція оцінок необмежена зверху на множині X, або точна верхня межа множини C, допустимих значень цієї функції, не належить цій множині.

Поряд з цією задачею розглянемо іншу задачу максимізації на допустимій множині X, з іншим критерієм c':

$$\max c'(x), \quad x \in X. \tag{2}$$

Означення 1. Критерій c' назвемо надкритерієм критерію c на X, якщо і тільки якщо для будь-якого $x, y \in X$ з відношення $c(x) > c(y)$ випливає відношення $c'(x) > c'(y)$.

Теорема 1. *Якщо c' є надкритерієм критерію c на X, то альтернатива x'_*, оптимальна в задачі* (2), є оптимальною і в задачі (1). Отже, $X'_* \subset X_*$, де X'_* – множина оптимальних альтернатив в задачі (2), X_* – множина оптимальних альтернатив в задачі (1).

Доведення. Нехай $x'_* \in X'_*$ – будь-яка альтернатива. Отже, для всіх $x \in X$ виконується нерівність

$$c'(x'_*) \geq c'(x). \tag{3}$$

Припустимо супротивне, тобто x'_* не є оптимальною альтернативою в задачі (1). Тоді існує $y \in X$ така, що виконується нерівність

$$c(y) > c'(x'_*). \tag{4}$$

Але, за означенням 1, з нерівності (3) випливає нерівність $c'(y) > c'(x'_*)$, що суперечить оптимальності x'_* в задачі (2).

Означення 2. Критерій c назвемо підкритерієм критерію c' на X, якщо і тільки якщо критерій c' є надкритерієм критерію c на X.

Отже, якщо критерій c в задачі (1) є підкритерієм критерію c' в задачі (2), то за теоремою 1 виконується умова включення $X'_* \subset X_*$.

Легко перевірити, що поняття надкритерію як відношення на R^n (або на будь-якій з її множин) має властивість транзитивності, тобто справедлива наступна теорема.

Теорема 2. *Якщо c' є надкритерієм критерію c на деякій множдині $Y \subset R^n$ і c'' є надкритерієм критерію c' на цій множині, то c'' є надкритерієм критерію c на множині Y.*

Доведення. Нехай критерій c' є надкритерієм критерію c на Y, тобто для будь-яких $x, y \in Y$, таких, що $c(x) > c(y)$, виконується нерівність $c'(x) > c'(y)$, критерій c'' є надкритерієм критерію c' на Y, тобто для $x, y \in Y$, таких, що $c'(x) > c'(y)$, виконується нерівність $c''(x) > c''(y)$. Тоді, за транзитивністю відношення "$>$ з нерівності $c(x) > c(y)$ випливає нерівність $c''(x) > c''(y)$. Отже, критерій c'' є надкритерієм критерію c на Y.

Означення 3. Два критерії c і c' назвемо еквівалентними на множині Y, $Y \subset R^n$, якщо і тільки якщо з того, що альтернатива $x \in Y$ *краща* за альтернативу $y \in Y$ по одному з цих критеріїв, випливає, що альтернатива x *краща* за альтернативу y і по другому критерію.

Легко показати, що для еквівалентних критеріїв c і c' на X, виконується рівність $X_* = X'_*$.

Відношення критеріїв також є транзитивним, що легко показати: якщо критерій c' еквівалентний критерію c на множині Y і критерій c'' еквівалентний критерію c' на цій же множині, то критерій c'' еквівалентний критерію c на множині Y.

Зазначимо, що поняття еквівалентності критеріїв дає можливість замінювати одну задачу максимізації іншою задачею максимізації з еквівалентним критерієм.

Розглянемо методику побудови надкритеріїв.

Нехай $c(x) = f(c'(x))$, де f – функція, визначена на R, c і c' – функції, визначені на R^n, C – множина значень функції c на X, C' – множина значень функції c' на X, F – множина значень функції f на C'.

Означення 4. Функцію f назвемо неспадною функцією на C', якщо і тільки якщо для будь-яких $c'_1 \in C'$ і $c'_2 \in C'$ таких, що $f(c'_1) > f(c'_2)$ виконується нерівність $c'_1 > c'_2$.

Легко бачити, що з означення 4 випливає можливість існування $c'_1, c'_2 \in C'$, таких, що $c'_1 > c'_2$ і $f(c'_1) = f(c'_2)$.

Означення 5. Функцію f назвемо зростаючою функцією на C', якщо і тільки якщо для будь-яких $c'_1, c'_2 \in C'$, таких, що $c'_1 > c'_2$, виконується $f(c'_1) > f(c'_2)$.

Теорема 3. *Якщо функція f є неспадною функцією на C', то критерій $c'(x)$ є надкритерієм критерію $c(x) = f(c'(x))$ на X.*

Доведення. Нехай $x, y \in X$ – будь-які дві альтернативи, для яких виконується нерівність $c(x) > c(y)$, або, інакше $f(c'(x)) > f(c'(y))$. Тоді, за означенням 4, виконується й нерівність $c'(x) > c'(y)$. Отже, критерій $c'(x)$ є надкритерієм критерію $c(x)$.

Теорема 4. *Якщо функція f є зростаючою функцією на C', то критерій $c'(x)$ і $c(x) = f(c'(x))$ еквівалентні на X.*

Доведення. Оскільки зростаюча функція f на C' є і неспадною на цій множині, то за теоремою 3 критерій $c'(x)$ є надкритерієм критерію $c(x)$ на X. Отже, для доведення теореми досить показати, що критерій $c(x)$ є надкритерієм критерію $c'(x)$ на X. Дійсно, нехай $x, y \in X$ – будь-які дві альтернативи, для яких виконується нерівність $c'(x) > c'(y)$. Тоді, оскільки f зростаюча функція на C', то $f(c'(x)) > f(c'(y))$, тобто $c(x) > c(y)$, що означає те, що $c(x)$ є надкритерієм критерію $c'(x)$ на X.

Нехай c_j, $j = 1, 2, \dots, q$ – попарно еквівалентні критерії на X. Це означає, що для будь-яких двох номерів j_1 і j_2, $1 \le j_1, j_2 \le q$, критерії c_{j_1} і c_{j_2} еквівалентні на X: $c_{j_1}(x) > c_{j_1}(y)$, якщо і тільки якщо $c_{j_2}(x) > c_{j_2}(y)$; $c_{j_1}(x) = c_{j_1}(y)$, якщо і тільки якщо $c_{j_2}(x) = c_{j_2}(y)$. Розглянемо критерій, який є лінійною комбінацією цих попарно еквівалентних критеріїв на X:

$$c(x) = \sum_{j=1}^{q} \alpha_j c_j(x), \tag{5}$$

де $\alpha_j > 0$, $j = 1, 2, \dots, q$.

Нехай c'_j, $j = 1, 2, \dots, q$ – будь-які надкритерії критеріїв c_j, $j = 1, 2, \dots, q$ відповідно на X. Розглянемо критерій, який є будь-якою додатною лінійною комбінацією цих надкритеріїв c'_j, $j = 1, 2, \dots, q$ на X:

$$c'(x) = \sum_{j=1}^{q} \beta_j c'_j(x), \tag{6}$$

де $\beta_j > 0$, $j = 1, 2, \dots, q$. Тоді справедлива наступна теорема.

Теорема 5. *Критерій $c'(x)$, визначений формулою* (6), *є надкритерієм на X критерію $c(x)$, визначеного формулою* (5).

Доведення. Нехай $x, y \in X$ – будь-які дві альтернативи, такі, що $c(x) > c(y)$, інакше $\sum\limits_{j=1}^{q} \alpha_j c_j(x) > \sum\limits_{j=1}^{q} \alpha_j c_j(y)$, або

$$\sum_{j=1}^{q} \alpha_j (c_j(x) - c_j(y)). \tag{7}$$

З нерівності (7) випливає, що існує номер j_0, $1 \le j_0 \le q$, такий, що $\alpha_{j_0}(c_{j_0}(x) - c_{j_0}(y)) > 0$, тобто $c_{j_0}(x) - c_{j_0}(y) > 0$, за умови, що $\alpha_{j_0} > 0$. Оскільки критерій c_{j_0} еквівалентний на X всім критеріям c_j, $j = 1, 2, \dots, q$, то виконуються нерівності $c_j(x) > c_j(y)$, $j = 1, 2, \dots, q$. Але, так як критерії c'_j, $j = 1, 2, \dots, q$ є надкритеріями критеріїв c_j, $j = 1, 2, \dots, q$, то виконуються нерівності $c'_j(x) > c'_j(y)$, $j = 1, 2, \dots, q$, або

$$\beta_j (c'_j(x) - c'_j(y)) > 0, \;\; j = 1, 2, \dots, q, \tag{8}$$

оскільки $\beta_j > 0$, $j = 1, 2, \dots, q$. Отже, з нерівностей (8) випливає нерівність

$$\sum_{j=1}^{q} \beta_j (c'_j(x) - c'_j(y)) = \sum_{j=1}^{q} \beta_j c'_j(x) - \sum_{j=1}^{q} \beta_j c'_j(y) = c'_j(x) - c'_j(y) > 0,$$

тобто $c'(x) > c'(y)$, звідки випливає, що критерій $c'(x)$ є надкритерієм критерію $c(x)$ на X.

Як один з найпростіших прикладів застосування теореми 5 полягає в тому, що будь-який критерій $c(x)$ на X еквівалентний критерію $\alpha c(x)+\beta$ для будь-якого $\alpha>0$ і будь-якого $\beta>R$. Це випливає з того, що для $\alpha>0$ критерії $c(x)$ і $\alpha c(x)$ еквівалентні на X і з того, що число β, як сталий критерій, еквівалентний сталому нульовому критерію, який на X приймає стале нульове значення.

Теорема 6. *Сума еквівалентних критеріїв на X є надкритерієм кожного з цих критеріїв на X.*

Доведення. Нехай $c_j(x)$, $j=1,2,\ldots,q$ попарно еквівалентні критерії на X. Розглянемо будь-який з цих критеріїв c_{j_0}, $1\le j_0\le q$. Тоді, якщо для $x,y\in X$ виконується нерівність $c_{j_0}(x)>c_{j_0}(y)$, то за умовою попарної еквівалентності розглядуваних критеріїв виконуються нерівності $c_j(x)>c_j(y)$, $j=1,2,\ldots,q$. Отже, з цих нерівностей випливає нерівність $\sum\limits_{j=1}^{q}c_j(x)>\sum\limits_{j=1}^{q}c_j(y)$.

Теорема 7. *Будь-яка невід'ємна (ненульова) лінійна комбінація попарно еквівалентних критеріїв на X є надкритерієм кожного з цих критеріїв на X.*

Доведення. Нехай c_j, $j=1,2,\ldots,q$ попарно еквівалентні критерії на X, $\sum\limits_{j=1}^{q}\alpha_j c_j(x)$ – невід'ємна ненульова лінійна комбінація цих критеріїв, тобто $\alpha_j\ge 0$, $j=1,2,\ldots,q$, і існує j_0, $1\le j_0\le q$, таке, що $\alpha_{j_0}>0$.

Розглянемо один з цих критеріїв c_{j_1} $(1\le j_1\le q)$. Нехай для $x,y\in X$ виконується нерівність $c_{j_1}(x)>c_{j_1}(y)$. Тоді, за умовою попарної еквівалентності розглядуваних критеріїв, виконуються й нерівності $c_j(x)>c_j(y)$, $j=1,2,\ldots,q$. Отже, виконується й нерівність $\sum\limits_{j=1}^{q}\alpha_j c_j(x)>\sum\limits_{j=1}^{q}\alpha_j c_j(y)$, оскільки $\alpha_j c_j(x)>\alpha_j c_j(y)$, $j=1,2,\ldots,q$ і $\alpha_{j_0}c_{j_0}(x)>\alpha_{j_0}c_{j_0}(y)$.

Зазначимо, що будь-який критерій $c(x)$ на X є надкритерієм на X будь-якого свталого критерію $c'(x)=const$ на X, оскільки $X'_*=X$. Отже, $X_*\subset X'_*$.

Приклади побудови надкритеріїв можна продовжувати використовуючи їх означення. В кожному конкретному випадку, на кожній конкретній множині X надкритерії будь-якого критерію будуються по-своєму так, щоб одержати задачу максимізації простішу від розглядуваної задачі максимізації.

Список використаної літератури

1. *Червак Ю. Ю.* Оптимізація. Непокращуваний вибір. – Ужгород: Ужгород. нац. ун-т, 2002. – 312 с.
2. *Червак О. Ю., Лешко І. М., Чупов С. В.* Знаходження цілочислових паретівських оптимумів за допомогою лексикографічних відтинань // Науково-технічний вісник "Проблеми економічного та соціального розвитку регіону і практика наукового експерименту". – Київ–Ужгород, 1997.– Вып. 13. – С. 274–275.
3. *Червак О. Ю.* Надкритерії та підкритерії паретівського критерію // Міжнародна конференція "Питання оптимізації обчислень"(Київ, 6–9 жовтня 1997 р.). – Ін-т кібернетики ім. В. М. Глушкова НАН України, 1997. – С. 315–316.
4. *Червак О. Ю.* Об оптимальностях по многим равноважным критериям // Кибернетика и системный анализ. – Киев, 1997. – No 4. – С. 181–182.
5. *Червак О. Ю., Сергієнко І. В.* Оптимізація на множині Парето // Вісник Київського ун-ту. Серія: фіз.-мат. науки. – Київ, 1996. – Вип. 2. – С. 171–175.

Одержано 10.11.2015